

הרב פרופ' ח"ז הלוי הירשברג ומפעל חייו

(ליום הזכרון הראשון)

מאת אריה בן-יוסף

מוקדש לזכר המבורך של אמרי
יצחק הכהן וגולה ליבין ויל.

זכירה — סוד הנאולה

אור ליום ט' בשבט תשל"ו, שלשה ימים בלבד לאחר קבלו את הפרס ע"ש יצחק בן-צבי ז"ל לשנת תשל"ו על מפעל חיים בשטח מחקר יהדות האיסלם, השיב הרב פרופ' חיים זאב הלוי הירשברג ז"ל את נשמתו לכוראה במיתת-נשיקה, ובכך תמה מסכת של יותר מיובל שנות יצירה וחקירה היסטורית שבמרכזן — אמונה רבה ואהבה בלי גבול לתולדותינו ומורשתנו אשר כלכלו את נחקריו במשך כל שנותיו מבלי לקלקל את השורה של האמת המדעית וההיסטורית.

הרב פרופ' ח"ז הלוי הירשברג ז"ל היה יליד טארנופול שבגליציה, בשנת תרפ"א עבר לוינה כדי ללמוד שם בבית-המדרש-לרבנים בראשותו של הרב צבי סרץ חיות¹. פרופ' הירשברג חבש בעת ובעונה אחת את ספסלי בית-המדרש-לרבנים ואוניברסיטת וינה, במשך לימודיו האוניברסיטאיים היתה התענינותו העיקרית השירה הערבית-היהודית מן התקופה הקדם-איסלמית, ולנושא זה הקדיש אחד ממחקריו הראשונים שהיווה תרומה חשובה לחקר תולדות עמנו בערב בתקופה הקדם-איסלמית, וכן גם, לחקר השירה הערבית-היהודית באותה עת, הלוא הוא המחקר על "הדיואן של שמואל בן עדיה". במחקרו זה הגן ביסודיות מדעית ובהצלחה על היסוד האבתנטי של רבים משירי שמואל עדיה כנגד המבטלים, שביניהם נמנה אף רבו המלומד מחסידי אומות-העולם, ת. קובלסקי². בתרפ"ה הוצע לו תואר ד"ר מטעם אוניברסיטת וינה ובתרפ"ז הוסמך לרבנות ע"י הרב פרופ' אריה שוארץ זצ"ל בעל "הגיון אריה" על התוספתא לזרעים ומועד. סמלי הדבר שאחד ממחקריו הראשונים של פרופ' הירשברג, "הבאורים התדירים על המקרא אשר נמסרו בצורת כלים" פורסם בספר היובל שהוגש למורהו הרב פרופ' אריה שוארץ בשנת תרפ"ז. מחקרו זה וכן מחקרו המקיף, "יחס האגדה להלכה", שכתבו יחד עם רעהו ב. מורמלשטיין ושיצא לאור בווינה בשנת תרפ"ט, מציינים את שיטתו ומשנתו הענפה של פרופ' הירשברג בחקר תולדות עמנו. הוא לא ראה כל סתירה בדיונו המדעי בנושאי המקרא, ההלכה והאגדה, שבהם באו לידי ביטוי געלה מאורעותיה, עתידותיה ויעודיה של אומתנו, ורחו של עמנו וכוונתו להוכיח את "הרציפות ברעיונות הרוחניים-דתיים, את נצחיות תורת ה' בהשתלשלותה בחיי העם". דיונו על יחס-הגומלין שבין האגדה, אשר דגלה הוא החזן, ובין ההלכה אשר דגלה הוא התגשמה היומיומית, מציין עיקרון נוסף במשנתו ההיסטורית. אחד הרעיונות היסודיים באגדה הינו השאיפה לנאולה, ופרופ' הירשברג הצביע על כך ביחוד במחקרו: "עקבות המשיח בארץ-ערב

(1) ר' מולד, חוב' אוקטובר 1962.

(2) ע"ד מחקרו זה: Der Diwan des as-Samau'al ibn Adija, 1931

ת. קובלסקי במאמרו: "A contribution to the problem of the authenticity of the Diwan of as-Samau'al" in: Archiv Orientalni III, pp. 156-161.

מחקרו המאוחר יותר של פרופ' הירשברג:

Jüdisch im vor-und-frühislamischen Arabien. Krahaw, 1939

הינו מחקר משלים, שכן בו הוא דן גם כן ביהדות ערב לפני האיסלם, ואף בתרומת היהדות והנצרות להתפתחות האיסלם.

(3) ר' "מנחת בכורים"; מאמרים של תלמידי ביהמ"ד, ראשית פרי חקירתם, מוגשים לרבם ומורם ר' אריה שוארץ ליום באו בגבורות, וינה תרפ"ו.

במאה החמישית והששית אחבי"ש". אולם הוא הדגיש כמרכזן שרעיון זה לא היה בבחינת רעיון ערטילאי גרידא בשום תקופה בתולדותינו, אלא רעיון התובע את החתירה להגשמתו במציאות ההיסטורית. הוא הצביע בכל מחקריו על כך שאומתנו ש.הינה אומה בתורתיה, אך לא זנחה עם ואת בכל תקופה מתולדותיה את חי המעשה ואת השאיפה לגאולה ולעצמאות מדינית. אליבא דחכמת-ישראל, כידוע, היו תולדותינו לאחר החורבן — תולדות עם-הספר, שאין לו בעולמו כאילו רק הספר ותו לא. וכן שכוח היצירה הלאומית של עמנו נפסק ויש רק לסתום את הגולל עליו. גישה זו היתה רחוקה כרחוק מזרח ממערב מגישתו של פרופ' הירשברג שחקר והעלה את דמותו השלמה של עמנו החי חיים לאומיים, חברתיים, כלכליים ורוחניים ברוח אמונתו הנצחית ושוואף לגאולה בארץ אבותינו. הוא הדגיש במחקריו ש,שאיפתם של היהודים לחופש ולעצמאות לא פסקה בשום זמן . . .". כאידך ציין את הקשר של הגאולה ואחרית-הימים במורשתנו ברעיון ההתעלות של נפש האדם לדרגה רוחנית רמה יותר.

מתוך שני עקרונות-היסוד האלה שהזכרנו: עקרון הרציפות ההיסטורית ועקרון השאיפה הממשית לגאולה, נבע אף העקרון השלישי, העובר כחוט השני במשנתו ההיסטורית של פרופ' הירשברג, הוא העקרון של אחדות הזמנים בתולדותינו ואחדות עם ישראל בכל אתר ואתר ובכל זמן וזמן. ג' עקרונות אלו הינם בהגותו בבחינת העוט המשולש אשר לא במהרה יינתק. פרופ' הירשברג האמין שמהותה היסודית של ההיסטוריה שלנו היא האחדות, ואמונה זו שאף בכל מאוהו להעניק לתלמידיו, הוא סבר שההיסטוריה היהודית הינה שרשרת מאורעות הקשורה במושג האחדות הרוחנית וההמשכיות. לידו, מסכת ההיסטוריה היהודית הינה הרכב אחיד. חוט האחדות וההמשכיות מהווה את החלק החיוני של המסכת. טול את החוט הזה והינך הורס את המסכת. אם תפורר את ההיסטוריה לרסיסים, כל מה שנשאר לך, הרי הם אברים מדולדלים, ואילו בשמרך חוט זה הנך מקבל תמונת פסיפס מרהיבת עין וגדושת חיות ותוכן של תולדותינו. הוגה דעות בן-זמננו כינה את בני-האדם „מקשרי זמנים“, לדעת פרופ' הירשברג, תכונה זו הינה בראש וראשונה תכונתו של ההיסטוריון ובכוחה להביא לנצחון האדם היחיד והאומה כולה, שכן האמין אף הוא כזבעש"ט כי „בזכירה — סוד הגאולה!".

דרכו ושיטתו החיסטורית

נאמנתו לעקרון אחדות שבטי ישראל בכל אתר ואתר מתבטאת בהקדשת כל אוגו ומרצו לחקר יהדות האיסלם. פרי מחקריו אלה הוא ספרו הראשון שיצא לאור בארץ „ישראל בערב“, קורות היהודים בחמיאר ובחיג'אז מחורבן בית שני ועד מסעי-הצלב (תל-אביב, תש"ו), שבו הוא מביא מחקר מקיף ראשון מסוגו המתאר את החיים היהודיים בדרום-ערב בתקופה קדומה, חוליות נוספות בשרשרת זו הינם מחקריו „בצל האיסלם“ (ירושלים, תשי"ד), „מארץ מבוא השמש“ (ירושלים תשי"ז), הכולל את רשמי מסעו בארצות צפון אפריקה. גולת-הכותרת של יצירתו הלאה הם שני כרכי ספרו הגדול „תולדות היהודים באפריקה הצפונית“ (ירושלים תשכ"ה), יצירה זו כוללת סקירה מקיפה על תפוצה זו מימי-קדם עד ימינו, מבוססת על מקורות ארכיאולוגיים וספרותיים עשירים. התענינותו של פרופ' הירשברג ביהדות צפון אפריקה לא היתה אקדימאית גרידא, אלא נבעה מזיקה עזה ואהבה רבה לשבט זה של עמנו, שהוא ראה אותו „כענף רענן ופורה מגזע ישראל“ הכיר „שבו גלום פוטנציאל לאומי גדול, רוחני וחמרי העולה על זה של תפוצות אחרות בארצות המזרח“. היסטוריונים נודעים כמו ש. ברוך ואחרים משבחים את מידת האחריות המדעית הנודעת בכל מחקריו

- (4) ר' 190 חזקוני לביהמ"ד לרבנים בירושלים, תשי"ו, ע"פ 124-112 ור' מחקרו: „הכמיהה לתרות באגדות עשרת השבטים“ מחני"ט, תשכ"ג, חוב' פ.
 (5) ר' במחקרו של צונץ „אסחאס איבער די ראבינישע ליטראטור“ (בגרמנית) כנ"ב, כ"ר א, ע' 4.
 (6) ר' קרית-190 כ"ד (תשי"ו תשי"ח), ע"פ 92-84, וכ"כ באנציקלופדיה העברית ערך „אחרית הימים“ (כ"ר ב, ע' 465).
 (7) בספר מארץ מבוא השמש, ע"פ 27-28.

של פרופ' הירשברג. הוא גילה הלוט מעל תולדותיהם של שבטי ישראל, שלא שיחק להם המזל והרומתם לאוצר הרוחני של עמנו כוסתה בעופל.⁸

פרופ' הירשברג קיווה כי פרי עמלו יחרוג מן התחום האקדימאי בלבד ויחזק אף את ערכי ידיעת העבר, תודעת השייכות ורגש הגאווה בפורשה צפוף-אפריקה, וכן גם שמחקריו, וכיוצא בהם, יביאו לידי חלוקה צודקת והגיונית יותר אשר לזמן ולתשומת-הלב שניתנים לתולדות התפוצה היהודית על חלקיה השונים ולביסוס קשר השתיקה לגבי קורותיהם של שבטים שלמים בלימודי דברי ימי עמנו בבתי-הספר היסודיים, התיכוניים והגבוהים. לשם הגשמת מטרה זו הוא אף ייסד את "המכון לחקר יהדות המזרח" באוניברסיטת בר-אילן, שאת תפקידיו ועידיו סקר בהרצאתו בקונגרס העולמי התמישי למדעי היהדות והרוח של אוניברסיטה בר-אילן ו'ח' (בע' 420-430). ניתן לציין בסיפוק, כי שאיפתו של פרופ' הירשברג בשטח זה הולכת ומתגשמת,⁹ אם כי עדיין רחוקה הדרך להשגת המטרה בשלימותה. ספריו ומחקריו של פרופ' הירשברג שיימדו בבתי-האולפנה בארץ עשויים להטיל שינוי חשוב בתודעתו של הדור הצעיר בישראל ובזאת תתמלא שאיפת לבו, שכן הוא לא עמל למען להגדיל מדע ולתאדירו, אלא ראה בעבודתו המדעית מטרה נעלה יותר — להעמיד את כל ישותו לשירות העם. בעת קבלו את הפרס ע"ש ליב יפה הוא הגדיר את יעודו זה באמרו:

ההיסטוריון, יותר מכל חוקר בשטח אחר, מצווה להעמיד את כל ישותו לשירות העם במחקרים שתוכם רצוף באהבה טהורה, ולא חלילה זנופה, לאומתו, לעברה ולהווה שלה, ודאגה לעתידה. עליו לעורר הד לב כל בני האומה, משורר והוגה דעות גדול אמר לפני מאתיים שנה: רק ע"י בירור העבר נוכל להבין את התווה, והוגה שני בן-זמננו ביטא אותו רעיון במשפט: "כל ההיסטוריה (של העבר) היא בת-זמננו". בסופו של דבר, כבר הגה אותו רעיון החכם מכל אדם באמרו: "אין חדש תחת השמש!" ידיעת העבר תעורר בנו את תחושתו הנכונה של ההווה ותכוון את דרכנו לעתיד. משמעותה של המשימה להיות היסטוריון יהודי המבקש להידמות למשורר בעל לב יפה, לב יהודי טוב, נתבררה לי בזמן מסעי באפריקה הצפונית לבקש "אתונות": ספריות גנזות ובלות, אך כנגד זה מצאתי שבט שאורחות-חיו וקורותיו הציתו בי אהבה יוקדת לעברו, שיתפו אותי בהווה שלו, והלהיבו בי את האמונה בעתידו.¹⁰

כל מה שאמר או כתב, שהוא רב בכמותו,¹¹ וזיה נעלה באיכותו, חוש הסגנון המופלא שלו, חדירתו הנוקבת לנבכי משמעותה של תופעה ואריגתה עם המהלך ההיסטורי שלנו הם סימני-ההיכר של כל מחקר משלו, ערך באנציקלופידיה¹² או אפילו רצנויה אשר כתב (ובכל השפות: עברית, אנגלית, גרמנית, צרפתית וטולנית). רבים ממחקריו ספריו ציינו את הסגנון הרהוט של כתיבתו ומציינים אף שחיבורו יכול לשמש גם חומר קריאה מעניין, ובפרקים רבים, אף חומר מרתק: כבר ציין אחד ממסוררי-קדם, הורציוס, כי "תנאי לכתיבה יפה — מחשבה נכונה", אכן בכל מחקריו ניתן להבחין במחשבה נכונה ועקיבה ובכך טמון אף סוד קסם סגנונו.

8 ר' ש. ברון: היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, כר' ב', חלק ד', ירושלים, תשכ"ח, ע' 227.

9 ר' מאמרו 1500 שנות היסטוריה שריות באפליה, בתוך אכרי ישראל, סיון תשכ"ג, ע' 6.

10 ר' הכתבה "שילוב יצירות של יהדות המזרח בתכניות הלימודים החדשות", בחד החינוך מיום י"א בשבט תשל"ו, ע' ד.

11 ר' נאומו של פרופ' הירשברג בסקס קבלת פרס ע"ש ל. יפה, בהצופח מיום י"א בניסן תשכ"ו (66 4. 1).

12 בקרוב תצא לאור ביבליוגרפיה של כתביו ערוכה ע"י תלמידו, יחיד ד"ר א. בשן וע"י א. הטל.

13 הוא כתב ערכים בעבור האנציקלופדיה העברית, האנציקלופדיה המקראית והאנציקלופדיה יודאיקה (באנגלית), שבה הוא גם שימש כעורך למדור ההיסטוריה של יהדות האיטליה.

בכל מחקריו ההיסטוריים ניתן להבחין במזיגת אסכולת רנקה עם אסכולת דרוין בחקר ההיסטוריה, שכן אף הוא סבר עם כל שאיפתו לאוביקטיביות שצריך שתהיה להיסטוריון. העצה להביע דעתו ושמטל עליו „להבין תוך חקירה“. מתוך עקרונות אלו צמח אצלו אף העקרון של הצורך באינטואיציה היסטורית יוצרת. במיתודה זו הוא עשה שימוש נרחב ומוצלח בכל מחקריו ההיסטוריים. קשר הדוק קיים בין הדת וההיסטוריה לבין האמנות. שכן הן מצטרפות כולן לתנועת עלייה אחת ועצומה אל האור, למען תופיע זו הדמות רחית-הצער והמקרינה – האדם. שהינו יוצר ונושא ההיסטוריה האנושית.

מאידך, קיים גם שוני מהותי בין הדת וההיסטוריה (הקשורות זו בזו, שכן נקודת המיפגש שלהן – הנו מושג הגאולה) לבין האמנות. זאת משום שהאמנות יכולה להיתפס ע"י מושג „ההתבוננות האוביקטיבית“ הקרובה, עד כדי הזדהות כמעט, עם המושגים „סיפוק שאינו תלוי בדבר“ ו„ריחוק נפשי“, ואילו הדת וההיסטוריה לעולם לא ייתפסו במושגים אלו, שכן אמיתותיהן ניתנות להיתפש רק מבפנים ומתוך הזדהות נפשית. בקראך במחקריו ההיסטוריים הנך חש בהזדהות הנפשית שלו, בתארו את התלאות והסבל של בני-עמנו בעבר, וכן את תלאות וסבל ההווה, שהוא חש אותם על בשרו בעת השואה שהשמידה את יהדות אירופה, התחריבה את מרכזי הרוח שבה.“

חיים של שליחויות ומעשים טובים

לא היה כמעט שדה-מחקר במדעי היהדות, ובמדעי הרוח והחברה, וכן שדה פעולה שלא ניתן לו לשפוך עליו משפע ידיעותיו, מברכת הבקיאות המופלאה שלו: היסטוריה ישראלית, היסטוריה כללית, מקרא, סוציולוגיה, פולקלור, מדעי-המזרח, שירות ממלכתי בדרג גבוה במסגרת משרד הדתות של מדינת ישראל המתחורשת, שליחות לגולה ולאז דוקא לגולתו הוא, אלא לגולת צפון אפריקה – לארצות ולשבטים שלכאורה היו זרים לו ליליד גליציה, אך למעשה היו קרובים לו מאוד, שכן למחקרם הקדיש כמעט את כל חייו. שליחותו המדעית לכריה"מ גוצלה על ידו כדי לקיים את הפסוק „את אחי אנכי מבקש . . .“! ולהזדהות עםם בכל לבו ובכל נפשו ומאודו.“

שליחויותיו אלה מסמלות אף את תכונתו היסודית שיחדה אותו כמשך כל שנות פעולתו בגולה ובארץ היא – אי-הצטמצמותו בדי אמות של הלכה בלבד, ואי-הסתגרותו במגדל השן של המדע. הוא חי את חיי העם במלאו היקפם ותנופתם כנושא באחריות מקפת לגורל העם כולו, תמיד יוקד באש הקודש, תמיד חותר בעץ למען הרבצת תורה, תינוך העם, קיבוץ-גלויות ומיזוג-גלויות. בכל שטחי הפעולה האלה, לא היה רק נאה דורש אלא גם נאה מקיים. חוליות במסגרת פעילות זו הינם: כהונת הרבנות שלו בצנסטוכוב במשך תריסר שנים, מסכת ההוראה בגימנסיה בצנסטוכוב, בקרב ילדי טהראן, בעת היותו מנהל מחנה הילדים שם“ ולאחרונה באוניברסיטה בראילן“; שליחותו לגולת צפון אפריקה, חקירתו את תולדות יהדות המזרח ובפרט יהדות ערב והיהדות בצפון אפריקה. כבר-אילן ייסד את „המכון לחקר הישוב ע"ש ריבלין“ ואת „המכון לחקר יהדות המזרח“. בכל פעילותו ניתן היה להבחין בצידוף היחיד במינו של יחסו הער והלבבי לבני-אדם ולתופעות החיים השונות בחברה היהודית עם הלהט שהיה בו לכל רעיון יוצר. צירוף זה התגוון וקיבל מימד מעמיק על-ידי חקר העבר ותחייה על כבשונה של המגמה ההיסטורית.

מידגם לצירוף המופלא הזה באישיותו יכולים לשמש דבריו שבכתב ודבריו

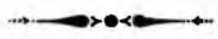
14 ר' מאמרו: „אוניברסיטה יהודית שחרכה“ ב חבוקר מיום י' במנחם-אב תשי"ה.
 15 ר' מאמרו: „קונגרס המורחנים ומדעי-המזרח“ בברייה"מ ב הארץ מיום ט"ז ומיום כ"ג בתשרי תשכ"א ומן ההווי במוסקבה ובלנינגרד" בתוך הצופה מיום ל' בתשרי תשכ"א.
 16 ר' מאמרו „בין ילדי טהראן, הבקר מיום ט' באלול תשי"ב.
 17 בזאת הנגי מתקן מה שכתבתי במאמרי על ראשיתה של אוניברסיטה בראילן בתוך: „בראילן, קובץ העשור“, רמת-גן, תשכ"ג בע' 30 ששם הושמט בסעות שמו של פרופ' הירשברג בין המרצים הראשונים שהכניס פרופ' חורגין לסגל ההוראה.

שבעים שנאמרו בהודמנויות שונות כגון: דבריו על יחסי ישראל-ערב בזהו ובעתיד¹⁸, דבריו הבאים על חינוך הדור:

בדרכי חינוכנו מוכרחים אנו למצוא מחדש את היסוד אשר מאחד את כולנו. היסוד הזה יכול להיות רק תרבותנו הדתית ועל היסוד הזה נקיים את בנין תרבותנו החדשה ונעצב את דמות הדור הבא. אינני מן הפחדנים היראים מפני העתיד הדתי האומה העברית של „מחדשים“ רבות ראתה אומתנו הזקנה במשך ימי חייה. נלחמה בבעל ויכלה לו. היא התגברה על תנועת כת הצדוקים, לא נסחפה בזרם הנצרות, זו הדת אשר חפצה להגליכה בדרכים חדשות, היא שמרה על עצמאותה ביחס לדת השניה — האיסלם, נצחה את הסטיה הקראית. לא גרעתה מפני זרם המתבוללים המתקנים בדת אשר חפצו להמיתה מיתת-נשיקה . . . היהדות התגברה גם על הזרם החילוני בקרבה. ולפני המתחדשים — שתי דרכים: או שישבו אל המקור — ואני מאמין ובטוח שהרוב ישוב — וישפיעו על צורת חיינו כמו שהשפיעו כל הזרמים אשר התאימו את תכניתם ונשארו ביהדותם, כגון הזרם הפילוסופי בימי-הביניים או המתבוללים או התנועת החסידיים או התנועה הלאומית אשר דבקה בציון, או שהיהו לאבר מדולדל אשר סופו להיבטל כמו שבטלו כל התנועות והזרמים אשר חרגו מן המסגרת: האיסיים, הקראים, השבתאים, הפרנקיסטים ודומיהם בזמננו¹⁹.

יקרים כמו-כן דבריו בהרצאתו האחרונה שנשאה בעת קבלו את הפרס ע"ש נשיא ישראל יצחק בן-צבי (רעהו ועמיתו למחקר), על מפעל חיים בשטח מחקר יהדות האיסלם, שלושה ימים לפני פטירתו, שבהם אמר בין היתר: „ומאחר שאני במזרח ולבי ומחקרי בסוף המערב-המגרב, אמנם לא באופן בלעדי, רצוני לעמוד על התופעה המופלאה של אהבת ציון וירושלים כפי שהיא מתגלית במיגור לא קטן ולא מבוסס, חלילה, של התפוצה היהודית בצפון אפריקה ובספרד, כאמור, כשזו היתה תחת שלטון הערבים“ . . . ועוד: „אני זורק לחלל אולם זה את השאלה הלא-רטרורית כלל, האם לא היה מן הראוי שאל ארצות הרווחה יגיעו שליחים מבני ארצות-המזרח היושבים בארץ ונאחזו בה, וישנונו ליהודי ארצות הרווחה פרק במצוות ישוב הארץ ואהבת העם ציון וירושלים ד“²⁰.

ייחודו וגדולתו של הרב טרום' הירשברג לא היו רק בפילוס גתיבים חדשים במחקר וחשיפת פרקים בלתי-ידועים בתולדותינו, אלא גם באישיותו המיוחדת: היה בו צירוף נדיר של ערכים יהודיים ואוניברסליים, אצילות עם פשטות יהודית ותמימות-דרך, תלמידיו שזכו ללמוד מפיו לא ישכחו לעולם את דמותו האבהית, המקרינה והשופעת טוב-לב. זכרו יזהיר בלבי, אשר חתם בו לעד את הברית עם שבטי ישראל בכל מרחבי נכר שילבם לשמים ולציון, וכן ייזכר בלב רעיו ותלמידיו וכל יודעיו כדמות יהודית ואנושית נלכבת קורנת ומחנכת.

18 ר' מאמרו: „בימי הידברות ודו-שיחים“ — על בעיות הידברות היהודית-מוסלמית, בתוך: בצרון, אבאלול תשכ"ה, ע' 137-150.
19 ר' הערה 15.
20 מתוך הרצאתו ע"ד הנושא: „אהבת ציון וירושלים בקרב יהדות-המערב“ שנישאה ביום ה' שבט תשל"ו ביריב-חוקי-צבי בירושלים.